

22.5(5K03)

К 44

Сейіт Қасқабасов

ЖАҢА ЗЫҚ

Сейіт Қасқабасов

ЖАНАНА

Әр жылғы зерттеулер

"АУДАРМА" БАСПАСЫ
АСТАНА – 2002

Бірінші бөлім

**Қазақтың
халық прозасы**

АЛҒЫ СӨЗ

Қазақ халқының бағзы заманнан бергі негізгі рухани азығы, мәдениеті, философиясы — фольклор болғандығы мәлім. Оның шығармашылық үлгілері қисапсыз мол болса, жанрлық түрлері де көп. Мұнда батырлар жыры, ғашықтар жыры, ертегі, аңыз, тарихи жыр, өлең, мақал-мәтел, шешендік сөз, жұмбақ, мұң-шер жырлары, өтірік өлең тағы басқалар бар. Бұлар орындалу мәнеріне қарай не поэзия түрінде, не проза түрінде болып келеді. Поэзия түріндегісі айтарлықтай зерттелген, ал проза үлгісіндегілері ғылыми жағынан әлі толық қарастырылмай келеді. Әділдігін айтсақ, қара сөз түріндегі фольклор өзінің көнелігі, үшқырлығы, ғажайып сипаты жағынан поэзиялық үлгілерден кем емес, қайта көп жағдайда басым түсіп жатады. Оның бұдан да басқа толып жатқан қасиеттері бар. Егер өлең түріндегі фольклор, негізінен, көркемдік, эстетикалық және тәрбиелік роль атқарған болса, прозалық халық шығармалары елге көбінесе табиғаттың сырын ұғуға, дүниетанымды кеңейтуге, өмірді білуге жәрдемдескен.

“Қазақтың халық прозасы” деп аталатын бұл еңбек қарасөз түріндегі халық әдебиетін зерттеуге арналған. Қазақ филологиясында “халық прозасы” деген терминдік ұғым жоқ. Бұл заңды да. Өйткені “халық прозасы” деген ұғым әлемдік фольклортану ғылымының өзінде бергін (1950-60 жылдардан бастап), яғни “Халық прозасын” зерттеушілердің халықаралық қоғамы құрылғаннан кейін қолданыла бастады. Дүние жүзі фольклортануында қалыптасқан түсінік бойынша, халық прозасына фольклордың қара сөзбен айтылатын барлық түрі кіреді. Олар екі үлкен топқа бөлінеді. Бірі — ертегілердің барлық жанры, ал екіншісі — ертегіге жатпайтын прозалық шығармалар. Орыс фольклорын зерттейтін ғылымда бұл екі топ “сказочная проза” және “несказочная проза” деп аталады.

Қазақ фольклортану ғылымында да халық ауыз әдебиетінің құрамында прозалық жанрлар бар екені, олар іштей жіктелетіні айтылып келді. Мәселен, Мұхтар Әуезов пен Есмағамбет Ысмайылов оларды “фольклордың қарасөзбен айтылатын ерекше бір түрі”, — деп атаса, Мұқаметжан Қаратаев: “...проза саласы... ауыз әдебиетінде тек ертегі, аңыз түрінде ғана жасайды” — деп жазады. Демек, басқа халықтардың фольклоры сияқты, қазақ фольклоры да прозалық үлгіге бай. Сондықтан қазақ фольклорының прозалық жанрлары жеке бір жүйе (система) құрайды деп айтуға және оны “халық прозасы” деп атауға әбден болады. Оның құрамында ертегіден басқа да біршама прозалық жанрлардың үлгісі бар. Мысалы: аспандағы көптеген жұлдыздар, күн мен ай туралы мифтер, жеке-жеке тау, тас, көл, мекен аттары-

Бірінші тарау

ФОЛЬКЛОР ЖАНРЛАРЫНЫҢ ТЕОРИЯСЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ХАЛЫҚ ПРОЗАСЫН САРАЛАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Фольклорлық жанрдың табиғаты

Қазақ фольклортану ғылымында әлі күнге дейін толық зерттелмей келе жатқан мәселенің бірі — жанр табиғаты, оның дамуы және қызметі. Аса көрнекті совет фольклорисі В.Я.Пропп 1946 жылдың өзінде фольклорлық жанрларды жеке алып зерттеудің қажеттігін атап көрсеткен еді. “Фольклортанудың алдындағы міндеттердің бірі, — деп жазды ол, — жанр категориясын бөліп алып, жеке зерттеу...”¹ Бұл біздің алдымыздағы келелі міндет болып әлі тұр.

Жанр — өнердің, әдебиет пен фольклордың, бір жағынан, жалпы, көп қырлы (универсалды) категориясы да, екінші жағынан, нақтылы категориясы. Көп қырлы болатыны — онда әр түрлі әдістер мен тәсілдер көрініс табады, ал нақты болатыны — шығарма белгілі бір жанрдың аясында жазылады. Әр жанрдың өзіндік ерекшелігі, заңдары болады. Оларды білмейінше, өнердің, фольклор мен әдебиеттің жалпы сырын түсіну мүмкін емес, сондай-ақ шығарманы дәл танып, терең талдап, әділ бағалау да қиын.

Фольклортану ғылымында жанрға берілетін анықтама жайында В.Я. Пропп былай деп жазады: “Орыс әдебиеттануында жанр деген сөзбен *т е к т і к* емес, *т ү р л і к* ұғым беріледі. Поэзияның *т е к пен т ү р г е* бөлінетіні жайында кезінде Белинский жазған-ды. Осы бөлініске сүйеніп, ол “орыс әдебиетінің сыни тарихын” жазбақ болған еді. Сол еңбектің жалғасы ретінде Белинский халық поэзиясы туралы үлкен тарау жазды. Онда ол орыс халық поэзиясының кейбір жанрларын тұңғыш рет анықтап, сипатын берді. Белинскийге, кейін Веселовскийге де, әдебиет тарихын өз даму заңдылықтарына сәйкес жасау үшін жанрлар мәселесі — алғашқы саты болып көрінеді. Ал, поэзияның *т е к т е р і* — эпосқа (дәлірек айтқанда — баяндау поэзия мен прозаға),

ның шығуын бір тарихи оқиғаға байланысты баяндайтын аңыздар, жезтырнақ, жалғыз көзді дәу, әр түрлі үббе, күлдіргіш, албастылар жайындағы хикаялар, Лұхман, Сүлеймен, Ескендір хакындағы әпсана-хикаяттар ертегіге жатпайды. Ал, ертегілердің өзі бірнеше салаға бөлінеді. Міне, солардың бәрі “халық прозасы” болып саналады.

Алайда, біздің ұлттық фольклортануымызда халық прозасының ертегілер тобы ғана зерттелген. Ертегіге жатпайтын прозалық фольклор әлі күнге дейін жекеленіп бөлінген де, жүйеленген де емес. Бұл топ көбінесе ертегілермен бірге қарастырылып келеді. Тек М.Әуезов пен Е.Ысмайылов бір топ прозалық шығарманың ертегі жанрына жатпайтынын анықтап, оларды “аңыз ертегілер” деп атаған (соның өзіне де “ертегі” деген сөз қосақталып жүр). Бұл топқа олар қысқаша шолу жасаған. Осы бастаманы қазіргі фольклортанудың қажеттіліктеріне және деңгейіне сәйкес ары қарай жалғастырып, дамыту кезі келген сияқты.

Біздің еңбектің мақсаты – фольклор жанрларының теориясына сәйкес халық прозасын бір жүйемен зерттеп шығу, оның жанрлық құрамын ашу, әрбір ішкі жанрдың шығу, даму процесін көрсету, халық прозасының өмір шындығына қатысын анықтау және оның поэтикасын талдау.

Зерттеу тарихи-салыстырмалы әдіс бойынша жүргізіледі, өйткені сонда ғана қазақ халық прозасының типологиялық әрі өзіндік сипаттарын ашуға болады. Халық прозасының жанрлық құрамы тұңғыш рет арнайы зерттеліп отырғандықтан одақтық фольклортану ғылымының тәжірибесі мен жетістіктеріне сүйенуге тура келеді; жанрлар теориясының өзекті-өзекті мәселелері мен жанрларды ғылыми классификациялаудың шарттары қарастырылады. Соның негізінде, әрі қазақ фольклорының ішкі заңдылықтарына сәйкес халық прозасы *аңыздық проза* (аңыздар) және *ертегілік проза* (ертегілер) деп екі үлкен салаға бөліне талданады.

“Аңыздық проза” көбінесе генезистік және тарихи даму тұрғысынан зерттеледі, оның ішкі жанрлары анықталады, оларға тұңғыш рет сипаттама беріледі. Сонымен қатар, әр жанрдың ерекшелігі мен бәріне ортақ қасиеттері талданады.

“Ертегілік проза” жаңаша сараланады, әсіресе, оның типологиясы мен поэтикасына ерекше көңіл бөлінеді.

Қорыта айтқанда, бұл монографияда қазақтың халық прозасы тұңғыш рет бір жүйеде зерттеліп, оның ел өмірінде атқарған ролі, халық тұрмысымен байланысы, бүкіл фольклорлық жүйеде алатын орны мен маңызы ашылады. Осы зерттеуіміз оқырман қауымның ұлттық рухани мұраны тереңірек түсініп, дұрыс бағалауына себін тигізсе, фольклористерге қажетті түрде жәрдем етсе, біздің мақсатымыз орындалды, еңбегіміз ақталды деп білеміз. Автор кітаптың жазылу барысында ақыл-кеңес беріп, еңбектің ғылыми деңгейін көтеруге атсалысқан әріптестерге шын жүректен алғыс айтады.

“Біздің ғылымда “жанр” термині екі мағынада қолданылады. Көбінесе жанр деп баяғыдан бері әдебиеттің “тектері” болып саналатын эпосты, лириканы, драманы айтып жүр. Этимологиялық жағынан келгенде бұл дұрыс — француздың “genre” (латынның “genus” сөзінен алынған) сөзі “тек” деген ұғымды береді. Алайда, бұл ертеден қалыптасқан дәстүрді бұзады. Ол дәстүр бойынша “жанр” сөзімен әдебиеттің тектерін емес, сол тектердің ішкі бөлшектерін атайтын. Мәселен, эпопея, роман, новелла, очерк, немесе ода, элегия, эпиграмма; я болмаса трагедия, комедия, водевиль т.б. Міне, әдеби жанрларды біз осы дәстүрлі мағынада түсінеміз”⁶. Бұл соңғы шыққан “Әдебиет теориясында”.

Ал орыс фольклорына арналған жаңа оқулықта былай деп жазылған: “Әдеби (ал біздер үшін фольклорлық та) творчествоның қалыптасқан үш түрі бар: эпос, лирика және драма. Әдетте, оларды тектер деп есептейді. Әрбір тек белгілі бір типке жататын шығармалар тобын қамтиды...

Тек — кең мәнді құбылыс, әрі ұғым; ол бірнеше түрді қамтиды, сол түрлер арқылы нақты көрінеді. Осы күні әдебиеттану мен фольклортануда “түр” деген термин мен ұғым тіпті қолданылмайды десе де болады, оның орнына әрі термин, әрі ұғым ретінде “жанр” сөзі пайдаланылады. Ал, бұрын олар жеке-жеке мәнде болатын. Біз де жұмысқа қолайлы болу үшін “жанр” сөзін қолданамыз, өйткені ол “тектен” гөрі ықшамды. Сонда біз т е к шындықты бейнелеу әдісі (эпикалық, лирикалық, драмалық) деп, ал “жанр” көркем түрдің типі деп білеміз (ертегі, өлең, мақал)”⁷.

Міне, Бүкілодақтық ғылымда “жанр” термині “түр” мағынасында алынып, ол әдебиетте де, фольклорда да бірдей деп саналып жүр. Бұл пікір біздің ұлттық филологиямызда да орын алған. Мысалы, Қ.Жүмалиев “Әдебиет теориясында” былай деп жазады: “Бұрын да, кейін де “әдебиеттің тектері” деудің орнына “жанр” дейтін. Эпостық жанр, лирикалық жанр, драмалық жанр. Дұрысының өзі де осы. Профессор Л.Тимофеев пен Н.Венгров: “Әдебиет тегін жанр деп атау дұрысырақ”, — дейді. Біз де осы пікірге қосыламыз. Сондықтан *әдебиет тегі* мен *әдебиет жанры* деген терминдер бір ұғымда қолданылады”⁸.

драмаға және лирикаға тән екені баршаға аян. Тектер түрлерге бөлінеді, ал бұл түрлерді біз жанрлар деп атаймыз”².

Алайда, бұл анықтама айтарлықтай дәл емес. Алдымен айтатын нәрсе — “тек”, “түр” ұғымдары саралау мен жіктеу саласына жатады. Ал, бізге керегі — ең алдымен саралаудың шарттарын белгілеу. Ол үшін бірінші кезекте “жанр” ұғымына нақты анықтама табу керек. Басқаша айтсақ, фольклорлық жанрларды сараламас бұрын жанр деген не, оның табиғаты, ерекшелігі қандай? — міне, осы мәселелерді шешіп алу қажет. Жанрлар көп. Ендеше әр жанрды жеке тексеруге де, басқа жанрлармен қатыстыра алып та зерттеуге болады. Олай болса, біз үшін алғашқы қадам — “жанр” ұғымын анықтау.

Жанр ұғымына бірден анықтама беру мүмкін емес. Жанр туралы бүкіл арғы-бергі дәуірде айтылған пікірлерді айтпағанның өзінде, тек совет әдебиеттану ғылымында жанрға әрқилы мағына мен анықтама беріліп келді. Мәселен, 1920-30 жылдардан бастап, осы күнге дейін кең таралған бір-екі анықтаманы алсақ та жеткілікті: “жанр дегеніміз — бір үлгіге талпынудың, жүгінудің түрі”, “жанр — өзгермелі және тұрақты элементтердің бірлігі”, “жанр өзін-өзі бағындырып, жоққа шығарып дамиды”³. Бірақ бұл анықтамаларды түгелдей қабылдауға болмайды, өйткені, оларды даму үстіндегі кез-келген құбылысқа пайдалануға болады.

Тағы бір мысал келтірейік: “жанр дегеніміз, — барлық көркем түр сияқты, тұрақталған, белгілі бір әдеби конструкцияға айналған мазмүн”⁴, “жанр — таным процесіндегі бір кезеңнің шектелгенінің көрінісі табылған эстетикалық шындықтың формуласы”⁵. Міне, бұл анықтамалар да біржақты. Себебі жанр — қатып қалған тас емес. Оның мазмұны да, түрі де әр дәуір мен қоғам талабына сәйкес дамып, өзгеріске түсіп отырады. Сондай-ақ эстетикалық формула да бір жанрдың ішінде өзгеріп отырады.

Біздің елде “жанр” ұғымы әдебиеттану мен фольклортану ғылымдарында көбінесе бір мағынада, “түр” мағынасында қолданылып жүр. Мысалы, Совет Одағында қабылданған әдебиеттану мен фольклортану оқулықтарында былай делінген:

айтып жүр. Бірақ “хабарлау тәсілі” дегенде авторлар баяндаудың ауызша, жазбаша болып келуін айтады.

Әдебиеттегі эпикалық проза жанрын зерттеген ғалым Н.П.Утехин жанрға мынадай анықтама береді:

“Жанр дегеніміз — әдеби шығармалардың көркемдік-бейнелеу құралдарына, я болмаса мазмұнына қатысты форма емес, әдеби тектің (әдебиет тегінің) өмір сүру формасы екенін мақұлдау керек сияқты”¹³.

Зерттеушінің ойынша жанр әдебиет тегінің өмір сүру формасы ретінде көркем шығарманың типінде көрініс табады. Сөйтіп барып, — дейді ол, — әдебиет текке бөлінеді, тек жанрға, ал жанр — шығарма типтеріне бөлшектенеді¹⁴. Бұл қорытынды түптеп келгенде жалпы әдебиет теориясында бұрыннан айтылып келе жатқан Аристотель, Гегель, Белинскийдің қағидаларына саяды. Бірақ Н.П.Утехин өз категорияларын басқаша атайды. Ол *тур* (вид) ұғымын басқаша мағынада қолданады.

Ескерте айтатын жәйт: оның жанрға берген анықтамасы біршама ақиқатқа жақын. Бірақ жанрды — әдебиет тегінің өмір сүру кейпі дегеннен гөрі, шығармадағы оқиғалардың берілу, өрілу, баяндалу тәсілдері (способ разработки сюжета) деген дұрыс. Өйткені “өмір сүру кейпің (“форма бытования, существования”) деген сөз — шығарма ауызша өмір сүре ме, әлде жазбаша өмір сүре ме, яки болмаса қаншалықты ел арасына тараған, әлде тарамаған ба? — деген мағынаны білдіреді.

Көркем шығарманың жанрлық сипатын анықтау үшін М.Бахтин хронотоп (мезгіл мен кеңістік) системасын қолдануды ұсынады. “Әдеби—көркем хронотопта, — деп жазады ол, — кеңістік пен уақыт белгілері тұтастанып көрінеді. Мұнда уақыт қоюланып, тығыздалады, көркем түрде сезіліп, көрінеді; кеңістік сығымдалады, уақыттың, сюжет пен тарихтың қозғалысына қатыстырылады. Уақыт таңбасы кеңістікте көрінеді, ал кеңістік уақыт арқылы танылып, өлшенеді. Мінеки көркем хронотоп қатпарлардың осылай қиылысып, белгілердің осылай қосылып, тұтастануымен сипатталады.

Қазақ әдебиеттану ғылымында әдеби жанрлардың теориясына қатысты пікір айтқан ғалымдардың бірі — З. Қабдолов. Ол жанрды даму үстіндегі ұғым, нақты тарихи тәріз деп анықтайды⁹. Автордың өз сөзімен айтсақ:

“Әдебиет теориясында пішін (форма) бар да, түр (вид) бар. Дәлірек айтқанда, әдебиеттің тектері (эпос, лирика, драма) бар да, түрлері (роман, поэма, трагедия т.б.) бар. Тек те түр де жанр деген ұғыммен, яғни жанр және жанрлық түрмен мәнделес”¹⁰.

Республикамызда фольклор жанрларының теориясын және жанрларды саралау мәселесіне байланысты алғаш ғылыми пікір айтушылардың бірі — Б.Уахатов. Ол өзінің “Қазақтың халық өлеңдері” атты монографиясында біз зерттеп отырған проблеманың өлеңге қатысты аспектілерін арнайы қарастырған. Ғалым халық өлеңдерін жанрлық тұрғыдан сипаттай келіп, жалпы жанрға анықтама береді.

“Жанр, — деп жазады ол, — белгілі бір қоғамдық қызмет атқаратын және соған лайықты мазмұны бар, әбден қалыптасқан көркемдік форма”¹¹.

Көптеген анықтамаға қарағанда, бұл анықтама біршама дұрыс. Автор жанр ұғымына терминдік сипат берумен бірге оның негізгі қасиеттерін дұрыс қамтыған: белгілі бір қоғамдық қызмет, сол қызметке лайық мазмұн. Басқаша айтқанда, Б. Уахатов жанрды анықтауда басты принцип етіп оның функциясын алған. Ол өзі де былай деп жазады: “Бір сөзбен айтқанда, қазақтың халық өлеңдерін классификациялауда оның жанрлық — функционалдық белгілеріне сүйену қажет”¹².

Жанрды қалыптасқан көркемдік форма деген сөз де — қазақ фольклортануы үшін тың пікір. Алайда, біздің ойымызша, жанрды көркем форма дегеннен гөрі өмірді, оқиғаны бейнелеу тәсілі деген дұрыс сияқты. Себебі фольклордың барлық жанры бірдей көркем емес; екіншіден, форма ұғымы көп мағыналы, оған тәсіл де, тіл де, құрылыс та кіреді.

Әдебиет жанрларына арналған соңғы кездегі еңбектерде жанрды танып, оған дұрыс анықтама беруге жаңа талпыныс бар. Жанрды — бейнелеудің предмети деп те, тәсілі деп те